

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ. – Ἡ Βασιλικὴ Β τῶν Φιλίππων στὸ πλαίσιο τῆς Ἰουστινιάνειας Ἀρχιτεκτονικῆς, ὑπὸ Γεωργίου Βελένη*, διὰ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Παύλου Μυλωνᾶ.

Ἡ ἐπισκοπὴ τῶν Φιλίππων κατεῖχε ἀνάκαθεν μιὰ διακεκριμένη θέση στὴ συνείδηση τῶν χριστιανῶν ἐξαιτίας τοῦ τιμητικοῦ δεσμοῦ τῆς μετὰ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο καὶ τοῦ προσκυνηματικοῦ χαρακτῆρα ποὺ προσέλαβε ἡ πόλη στοὺς μετέπειτα χρόνους. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ἐπίσημης θρησκείας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ σύνδεσή του μετὰ τὸν κρατικὸ μηχανισμό, στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰώνα, συνέβαλαν δυναμικὰ στὴ μετεξέλιξη τῶν Φιλίππων σὲ πρώτη πόλη τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στοὺς ποταμοὺς Νέστο καὶ Στρυμόνα· μιὰ θέση ποὺ ἕως τότε κατεῖχε ἡ Ἀμφίπολη¹.

Οἱ Φίλιπποι γνώρισαν ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα σὲ ὅλη τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο καθὼς καὶ στοὺς χρόνους ποὺ ἀκολούθησαν μετὰ τὸν καταστροφικὸ σεισμὸ τοῦ 7ου αἰώνα². Οἱ ἀλλεπάλληλες φάσεις τοῦ Ὀκταγώνου, οἱ μεγάλες ξυλόστεγες βασιλικὲς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τειχῶν καὶ ἡ ἀνίδρυση θολοσκεποῦς βασιλικῆς νότια τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς (Εἰκ. 1) μαρτυροῦν τὴν παρουσία μιᾶς ἀκμάζουσας

* GEORGES VÉLÉNIS, *La basilique B de Philippes dans le cadre de l'architecture justinienne*.

1. F. Papazoglou, Elion, Amphipolis, Chrysopolis, *Recueil des Travaux de l'Académie Serbe de Science* 36 (1953), σ. 7-24· Δ. Λαζαρίδης, Ἀμφίπολις καὶ Ἀργίλος, Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις 13, Ἀθήνα 1972, σ. 17-18.

2. Γιὰ τὶς σεισμικὲς καταστροφὲς ποὺ γνώρισε ἡ περιοχὴ στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 7^{ου} αἰ. βλ. Χ. Μπακιρτζῆς, Τί συνέβη στὴ Θάσο στὶς ἀρχὲς τοῦ 7^{ου} αἰ., *Φίλια ἔπη εἰς Γ. Ἐ. Μυλωνᾶν*, Γ', Ἀθήνα 1989, σ. 339-341. Τοῦ ἴδιου, Ἡ ἡμέρα μετὰ τὴν καταστροφὴ στοὺς Φιλίππους, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου: Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο* (Ἀθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988), Ἀθήνα 1989, σ. 695-710.

ἐπισκοπῆς, τῆς προεξέχουσας στήν Ἀνατολική Μακεδονία· μιὰ θέση πού διατηρήθηκε ἀμείωτη τουλάχιστον ὡς τὰ τέλη τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου³.

Κατὰ τοὺς ὄψιμους βυζαντινοὺς χρόνους καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ἡ ἐπισκοπὴ Φιλίππων διατηρήθηκε μόνο κατ' ὄνομα προσαρτημένη σὲ ἐπισκοπὲς ἄλλων πόλεων τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς περιοχῆς, ὁ ἐπίμαχος ἀποστολικὸς τίτλος περνᾷ στὴν πόλη τῆς Καβάλας καὶ ἡ ἐκεῖ μητρόπολη μετονομάζεται σὲ Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου⁴. Στὸ μεταξύ ὁ

Εἰκ. 1. Φίλιπποι. Βασιλικὴ Β. ᾽Αποψη ἀπὸ ἀνατολικά.

3. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ γέροντος ἡ ἐπισκοπὴ Φιλίππων ὑποβαθμίζεται, ἐνῶ, ταυτόχρονα, ἀναβαθμίζεται ἡ ἐπισκοπὴ Χριστουπόλεως. Ὡστόσο, στὸν σχετικὸ ἐπισκοπικὸ κατάλογο ἡ ἐπισκοπὴ Φιλίππων προηγεῖται τῆς Χριστουπόλεως κατὰ μιὰ θέση (J. Darrouzès, *Natitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitane*, Paris 1981, σ. 397, 17.47-48).

4. Ἄθ. Ἀγγελόπουλος, Ἡ διαμόρφωσις τῶν ὁρίων τῆς μητροπόλεως Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου. Συμβολὴ εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χάρτου τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, Α' Τοπικὸ Συμπόσιο (Καβάλα, 18-20 Ἀπριλίου 1977), Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 181-185. Ἡ τελευταία προσάρτηση ἔγινε τὸ 1924.

χωρος που ανέδειξε την εξέχουσα εκείνη επισκοπή έπεφτε όλοένα και περισσότερο σε κατάσταση έρείπωσης. Λαμπρά αρχιτεκτονικά μέλη μεταφέρονταν σε γειτονικά, αλλά και απομακρυσμένα μέρη, για να χρησιμοποιηθούν με ποικίλους τρόπους. Στή θέση τους παρέμεναν όρατά κάποια τμήματα από τα τείχη τής έποχης του Φιλίππου με τις μεταγενέστερες φάσεις τους, το ύδραγωγείο τής πόλης, κάποια λαξεύματα στους βράχους και το δυσπρόσιτο κάστρο του Φωκά στην κορυφή του λόφου, μάρτυρες λαμπρής παρουσίας δώδεκα αιώνων.

Έκείνο που ξεχώριζε ως έργο ύψηλης αρχιτεκτονικής, στον έγκαταλελειμμένο χώρο των Φιλίππων, ήταν τέσσερις μεγάλοι πεσσοί, γνωστοί στην παλαιότερη βιβλιογραφία με την όνομασία *Direkler*, τουρκική λέξη με την όποια αποδίδεται κάθε ψηλό κατακόρυφο στήριγμα (Εικ. 1). Τα έντυπωσιακά εκείνα έρείπια αποτελούσαν το σημαντικότερο αξιοθέατο τής περιοχής και προκάλεσαν την περιέργεια Γάλλων έρευνητών ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα⁵. Ωστόσο το πρώτο σχέδιο των έρειπίων, κάπως ρομαντικό αλλά αρκετά πληροφοριακό, εμφανίζεται λίγο πριν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, με την ύπογραφή του A. Viquensel⁶.

Το 1861, ο Ναπολέων Γ' δηλώνει έμπρακτα το ενδιαφέρον του για τις αρχαιότητες τής Μακεδονίας, προφανώς μέσα στο πλαίσιο τής έξωτερικής του πολιτικής, χρηματοδοτώντας άδρά ειδικές αποστολές⁷. Οί πρώτες συστηματικές έρευνες στο *Direkler* αρχίζουν ταυτόχρονα με τις ανασκαφές τής Βεργίνας με έπικεφαλής τον L. Heuzey. Στόν αρχιτέκτονα τής αποστολής H. Daumet όφείλονται τα πρώτα σχέδια τεκμηρίωσης του μνημείου, τα όποια συντάχτηκαν σε μια έποχή που οί τέσσερις πεσσοί έρμηνεύονταν ως ύπολείμματα δημόσιου λουτρού⁸. Άνασκαφικές έρευνες δεν έπιχειρήθηκαν. Ο Daumet έδωσε μια γραφική αποκατάσταση τής κάτοψης, όπου εμφανίζονται για πρώτη φορά δύο στυλοβάτες με τέσσερις κίονες σε κάθε σειρά (Εικ. 2).

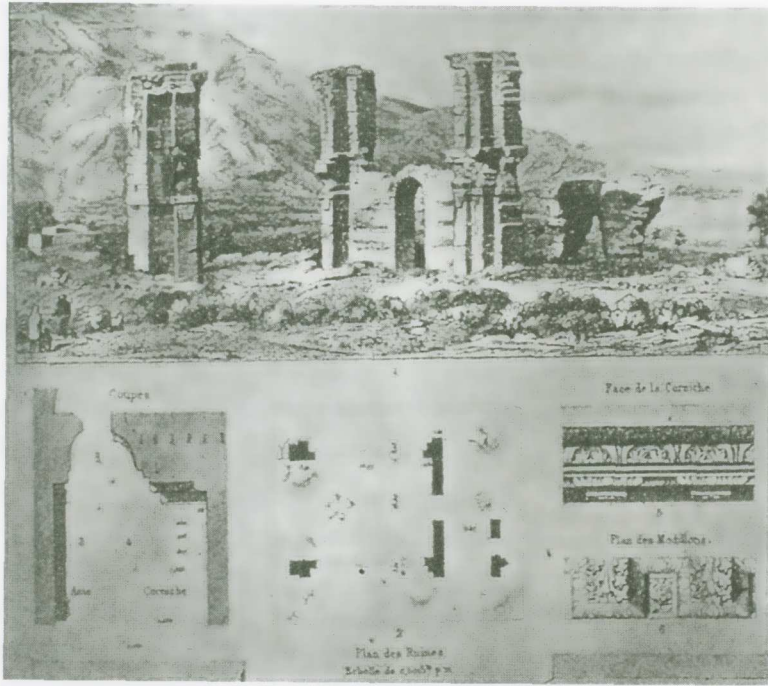
Το 1900, επισκέφτηκε τους Φιλίππους ο J. Strzygowski και ταύτισε όρθα το *Direkler* με χριστιανικό ναό. Πρότεινε έναν τύπο τρουλαίας βασιλικής με έγγεγραμ-

5. P. Lemerle, *Phillippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, σ. 415.

6. Ό.π., σ. 416, εικ. 29.

7. L. Heuzey - H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876, σ. 10.

8. Ό.π., σ. 91.

Εἶκ. 2. Φίλιπποι. Βασιλική Β (L. Heuzey, H. Daumet).

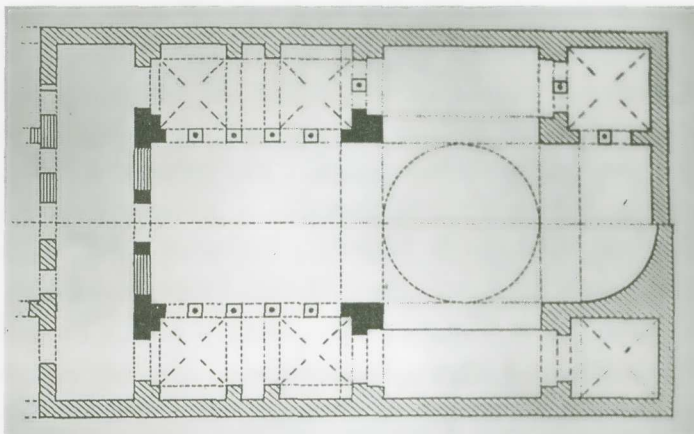
μένη τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ ἀνάμεσα σὲ δύο παστοφόρια (Εἶκ. 3), ὅπως συμβαίνει στὸ ναὸ τῆς Παναγίας στὴν Ἔφεσο, στὸ Alahan Manastir καὶ στὸ Qasar Ibn Wardan. Μπροστὰ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἀψίδα ὑπέθεσε ἕναν τετράγωνο τρουλαῖο χωρὶ ἀντλῶντας ἀπὸ τὴν κάτωψη τοῦ Meriamlik¹⁰. Ὁ κορυφαῖος ἐκεῖνος ἱστορικός τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶχε κάνει ἕνα τεράστιο βῆμα καὶ μάλιστα χωρὶς ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τὴν ὁποία θεωροῦσε ἀπαραίτητη γιὰ τὴ διεξαγωγὴ ὀριστικῶν συμπερασμάτων¹¹.

Στὴ συνέχεια, ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ch. Picard

9. Ὁ.π., πίν. 5.

10. J. Strzygowski, Die Ruine von Phillippi, BZ 11 (1902), σ. 473-490.

11. Ὁ.π., σ. 480. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ μνημεῖο ἦταν ἐπιχωματωμένο ὡς τὴ στάθμη τῆς πρώτης πλίνθινης ζώνης τοῦ θυραίου τοῖχου τοῦ νάρθηκα. Ἀπὸ τὴ σημερινὴ κατάστασι προκύπτει ὅτι ἕνα μικρὸ τμήμα τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ ἦταν ὀρατό, ἱκανὸ ὅμως γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ μήκους τῆς βασιλικῆς Β, τὸ ὁποῖο ἐπαληθεύτηκε ἀργότερα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες.

Εἰκ. 3. Βασιλικὴ Β Φιλίππων. Πρόταση γραφικῆς ἀποκατάστασης J. Strzygowski.

κατέστρωσε ἓνα φιλόδοξο πρόγραμμα γιὰ τοὺς Φιλίππους, τὸ ὁποῖο ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐστιάστηκε στὶς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητες γύρω ἀπὸ τὴν ἀγορὰ καὶ ἤλθε στὸ φῶς τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς βασιλικῆς τοῦ Direkler¹². Ἀμέσως μετὰ οἱ ἀνασκαφές ἐπεκτάθηκαν στὸ βορειότερο ἄνδρσο, ὅπου ἀποκαλύφθηκε μιὰ μεγάλη ξυλόστεγη βασιλική, «la basilique de la terrasse», ὅπως ὀνομάστηκε στὴν ἀρχή, πρὸς διάκριση ἀπὸ τὴ θολωτὴ τοῦ Direkler. Ἡ μελέτη τῶν δύο βασιλικῶν ἀνατέθηκε στὸν P. Lemerle, ὁ ὁποῖος ὁλοκλήρωσε τὸ δίτομο ἔργο του τὸ 1945. Μέσα ἀπὸ ἐκείνη τὴ δημοσίευση οἱ δύο βασιλικῆς ἔγιναν γνωστὲς μετὶ τὶς οὐδέτερες ὀνομασίες «βασιλικὴ Α» γιὰ τὴν ξυλόστεγη καὶ «Β» γιὰ τὴ θολωτὴ τοῦ Direkler¹³.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές ἀναίρεσαν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πρότασης Strzygowski ἐνῶ τὰ βασικὰ ἐπαληθεύτηκαν. Ἡ ἀψίδα ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση ποὺ εἶχε προβλεφθεῖ, ἀλλὰ χωρὶς τὰ παράπλευρα διαμερίσματα, ἐνῶ στὰ πέρατα τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους προέκυψαν δύο ἐπιμήκεις χῶροι ὑπὸ μορφή παρεκκλησίων. Ἡ δεύτερη διαφορὰ ἔχει νὰ κάνει μετὸν ἀριθμὸ τῶν

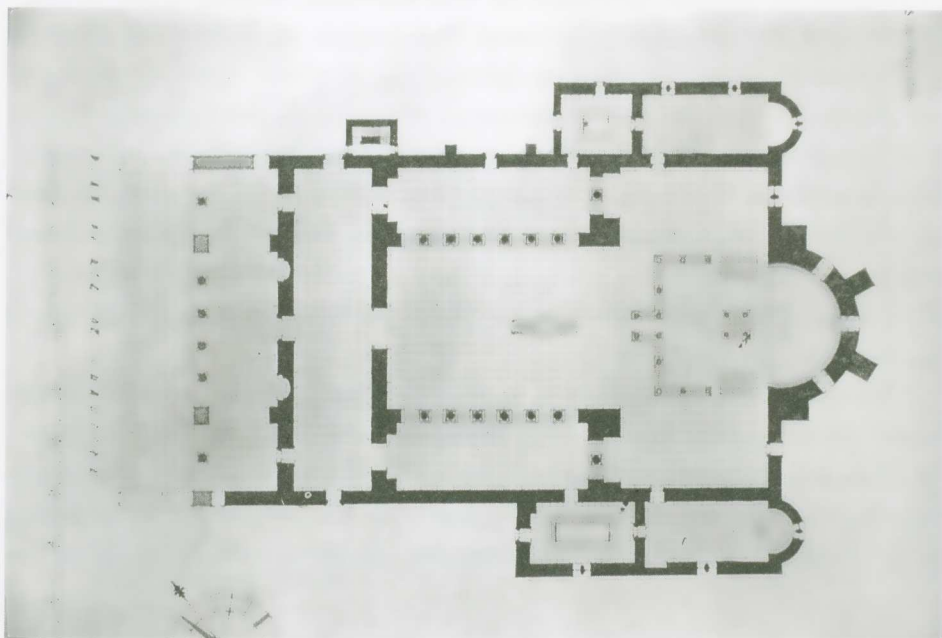
12. BCH 46 (1922), σ. 530-531· BCH 47 (1923), σ. 547· BCH 48 (1924), σ. 501· BCH 57 (1933), σ. 282-285· BCH 58 (1934), σ. 257-261.

13. Lemerle, ὁ.π., σ. 283 κ.έ. (βασιλικὴ Α), 451 κ.έ. (βασιλικὴ Β).

κίωνων πού χώριζαν τὰ πλάγια κλίτη ἀπὸ τὸ κεντρικό. Ἡ ἀνασκαφή ἔφερε στὸ φῶς τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν καὶ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς πλάκες ἑδρασης τῶν κίωνων. Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τοὺς τὸρους καὶ τοὺς αὐλακες μολυβδοχόησης, τὰ πλησιέστερα πρὸς τοὺς πεσσούς μετακίονια ἦταν πολὺ μικρότερα ἀπὸ ὅ,τι εἶχε ὑποθέσει ἀρχικὰ ὁ Daumet καὶ στὴ συνέχεια ὁ Strzygowski. Ὑπολογίζοντας λοιπὸν ὁ Lemerle ἰσομήκη μεταξόνια, πρότεινε ζευγὸς κιονοστοιχιῶν μὲ ἕξι στηρίγματα (Εἰκ. 4).

Ἡ κάτοψη τῆς βασιλικῆς Β, ἔτσι ὅπως ἐμφανίστηκε στὸ δίτομο ἔργο τοῦ Lemerle, ἔγινε εὐρύτερα ἀποδεκτὴ, πέρασε ἀβίαστα σὲ ἄλλες δημοσιεύσεις καὶ υἱοθετήθηκε στὴν πράξη ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ. Ἐντελῶς πρόσφατα ἐπιχειρήθηκε μερικὴ ἀναστήλωση τῆς βόρειας κιονοστοιχίας μὲ βάση τὴν ὑποθετικὴ πρόταση τοῦ Lemerle (Εἰκ. 5). Ὡστόσο, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν τεκμηρίωση τῆς γραφικῆς ἀποκατάστασης, πάνω στὴν ὁποία στηρίχτηκε ἡ ἀναστήλωση, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐπισημάνει κάποιες σοβαρὲς ἀβλεψίες, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια.

Ὁ Ducoux, ἀντιλαμβανόμενος τὴ σημασία τῆς λεπτομέρειας, σχεδίασε σὲ μεγάλη κλίμακα τοὺς δύο στυλοβάτες¹⁴. Ὁ νότιος διατηροῦσε μία ἀδιατάρακτη

Εἰκ. 4. Βασιλικὴ Β Φιλίππων. Πρόταση γραφικῆς ἀποκατάστασης P. Lemerle.

14. Πρόχειρη κάτοψη τοῦ νότιου στυλοβάτη μὲ τὴ μετακινήμενη ἐνεπίγραφη πλάκα δημοσιεύ-

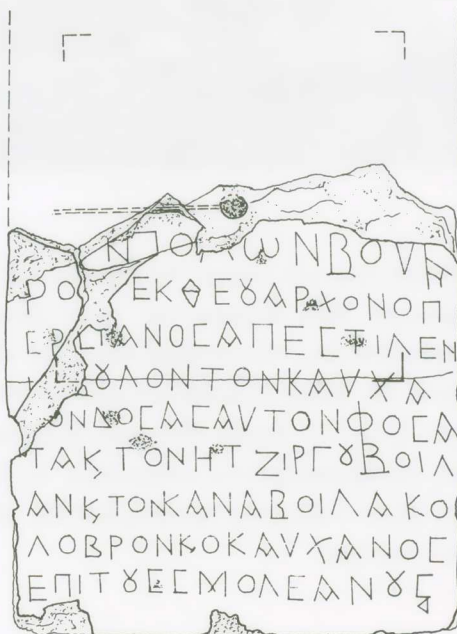
Εἰκ. 5. Βασιλική Β Φιλίππων. Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας κιονοστοιχίας, ὅπως ἀναστηλώθηκε μετὰ βάση τὴν ὑποθετικὴ πρόταση τοῦ P. Lemerle.

πλάκα πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ νάρθηκα καὶ δύο πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ· ὁ βόρειος μόνον μία, πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἱεροῦ, πάνω στὴν ὁποία ἐδραζόταν βάση κίονα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν κεντρικὸ τὸρμό καὶ τὸ κανάλι μολυβδοχόησης. Στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ ἄλλου στυλοβάτη παρατηροῦνται ἀνάλογα στοιχεῖα, καθὼς καὶ οἱ γωνίες ποὺ ὄριζαν τὴν ἀκριβῆ θέση μιᾶς τετράγωνης βάσης¹⁵. Ἐπομένως, ἡ ἀποκατάσταση τοῦ πρώτου ζεύγους κίωνων πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἀσφαλῆς. Μετὰ ἀνάλογο τρόπο τεκμηριώνεται καὶ ἡ διάταξη τοῦ πρώτου ζεύγους κίωνων πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ νάρθηκα.

εταὶ στὸ ἄρθρο τοῦ F. Dvornik, Deux inscriptions gréco-bulgares de Phillippes, *BCH* 52 (1928), σ. 146, εἰκ. 2. Πληρέστερο σχέδιο τοῦ ἴδιου στυλοβάτη δίνεται ἀπὸ τὸν P. Lemerle, *BCH* 59 (1935), σ. 165-167, εἰκ. 1, ὅπου σχεδιάζεται σὲ κάτοψη ἢ θέση τῆς μετακινημένης πλάκας, ἀλλὰ παραλείπεται στὴν τομῆ. Τὸ ἴδιο σχέδιο ἀναδημοσιεύεται στὴν ὀριστικὴ μελέτη τοῦ ἴδιου ἐρευνητῆ, χωρὶς τὴ μετακινημένη πλάκα, μαζί με τὸν βόρειο στυλοβάτη (Lemerle, *Phillippes*, πίν. 52).

15. Σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς τέσσερις γωνίες ὑπάρχουν δύο ζεύγη ἐγχάρακτων γωνιῶν. Οἱ ἐξωτερικὲς ταυτίζονται μετὰ τὶς διαστάσεις τῶν μεγαλύτερων βάσεων τῆς κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς Β.

Ἔως αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ Lemerle μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς θέσεις τῶν ἀκραίων κίωνων. Ἐκεῖνο πού τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση εἶναι ἡ διάταξη τῶν ἐνδιάμεσων στηριγμάτων. Τὸ βασικὸ ἐρώτημα πού τίθεται εἶναι ἐὰν πράγματι οἱ δύο κιονοστοιχίες εἶχαν ἰσομοιρασμένα μετακίονια, ὅπως ὑποθέτει ὁ Lemerle, ἢ μήπως συνέβαινε κάτι ἐντελῶς διαφορετικό. Ἀπάντηση στὸ πρόβλημα μποροῦν νὰ δώσουν δύο ἐνεπίγραφες πλάκες πού φυλάγονται στὸ μουσεῖο τῶν Φιλίππων (Εἰκ. 6, 7). Πρόκειται γιὰ τὶς πασίγνωστες ἐπιγραφές πού πέρασαν στὴν ἔρευνα ὡς «πρωτοβουλγαρικές». Πρὸς τὸ παρὸν δὲ θὰ μείνουμε στὸ περιεχόμενον τοῦ κειμένου ἀλλὰ μόνο στὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα πού προσφέρουν οἱ δύο πλάκες. Ἐξάλλου, οἱ ἐπιγραφές αὐτὲς χαραχτήκαν σὲ μεταγενέστερη περίοδο, λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 9^{ου} αἰώνα, ὅπως ὑποστηρίχτηκε μὲ βάση τὸ ἀναφερόμενον ὄνομα τοῦ ἄρχοντα Περσιάνου¹⁶.

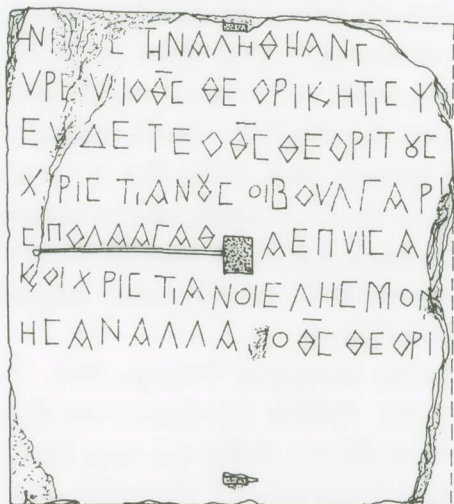

Εἰκ. 6. Βασιλικὴ Β Φιλίππων. Σχέδιο ἐνεπίγραφης πλάκας προερχόμενης ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου στυλοβάτη.

Οἱ ἐσωτερικὲς μπορεῖ νὰ ἔχουν σχέση μὲ μία πρώτη χάραξη γιὰ μικρότερη βάση, δηλαδή νὰ προέρχονται ἀπὸ μιὰ προγενέστερη χρήση τῆς πλάκας.

16.V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, σ. 163-174. Βλ. ἐπίσης I. Karayannopoulos, *L'inscription protobulgare de Direkler*, Ἀθήνα 1986, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιο-

Ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ἐπιγραφές ἐντοπίστηκε στὶς ἀρχές τοῦ 18^{ου} αἰ., στὴ συνέχεια ἐπιχωματώθηκε καὶ ἐπανῆλθε στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν¹⁷. Βρέθηκε μετακινήμενη πάνω στὸν νότιο στυλοβάτη, πολὺ κοντὰ στὴν πρώτη ἀπὸ

Εἰκ. 7. Βασιλικὴ Β Φιλίππων. Σχέδιο ἐνεπίγραφης πλάκας προερχόμενης ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου στυλοβάτη.

γραφία. Βλ. ἐπιπλέον P. Georgiev, *Byzantinoslavica* 50 (1989), 2, σ. 228-232, τοῦ ἴδιου, *Pärvobälgarskijat nadpis ot Filipi v nova svetlina, Istoričeski pregled*, 1990, 3, σ. 55-67, V. Beševliev, *Pärvobälgarskijat nadpis ot Filipi, Izvestija na narodnija muzej Varna* 28 (43), 1992, σ. 13-21, καὶ Iv. Božilov, *Pärvobälgarskijat nadpis ot Filipi. Novi teorii i fakti, Studia protobulgarica et medievalia europensia. V čest na profesor Veselin BEŠEVLIJEV, Veliko Tärnovo*, 1993, σ. 173-181. Στὴ 6' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (Ἀθήνα 1999), ὅπου συμμετεῖχα μὲ σχετικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος ἀνακοίνωση, θεώρησα δεδομένη τὴν ἀυθεντικότητα τῶν ἐπιγραφῶν, ἐπικαλούμενος τὸ ἀδιαμφισβήτητο τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Ἀναφορικὰ μὲ τὸ περιεχόμενό τους, διατύπωσα τὴν ἀποψη ὅτι τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ κείμενο τῶν Φιλίππων δὲ θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ ἐχθρική ἐνέργεια, ἐπειδὴ τὰ περισσότερα στοιχεῖα (ἱστορικά, φιλολογικά, ἀρχαιολογικά), μαρτυροῦν φιλικὴ σύμπραξη μεταξὺ Βουλγάρων, Σμολεάνων καὶ Βυζαντινῶν (μεταξὺ χριστιανῶν καὶ ἀλλοθρήσκων).

17. Ἡ ἐνεπίγραφη ἐκείνη πλάκα ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν P. Braconnier τὸ ἔτος 1707. Βλ. Karayannopoulos, ὁ.π., σ. 9-11. Ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τάφο καὶ δὲν δόθηκε ἰδιαίτερη σημασία (Heyzey-Daumet, ὁ.π., σ. 89).

δυτικά πλάκα που ἔφερε ἀποδεδειγμένα βάση κίονα. Ἡ ἐνεπίγραφη καὶ ἡ σταθερὴ πλάκα θρίσκονταν ἀρχικὰ σὲ ἐπαφή καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ μέρος τῶν σπασμένων πλευρῶν, ὅπως ὀρθὰ παρατηρεῖ ὁ Lemerle. Μιὰ βαθιὰ χαραγὴ πού ὑπάρχει στὸ μέσο τοῦ κειμένου ἐρμηνεύτηκε ὡς ὁδηγὸς ἀνεκπλήρωτης κοπῆς¹⁸.

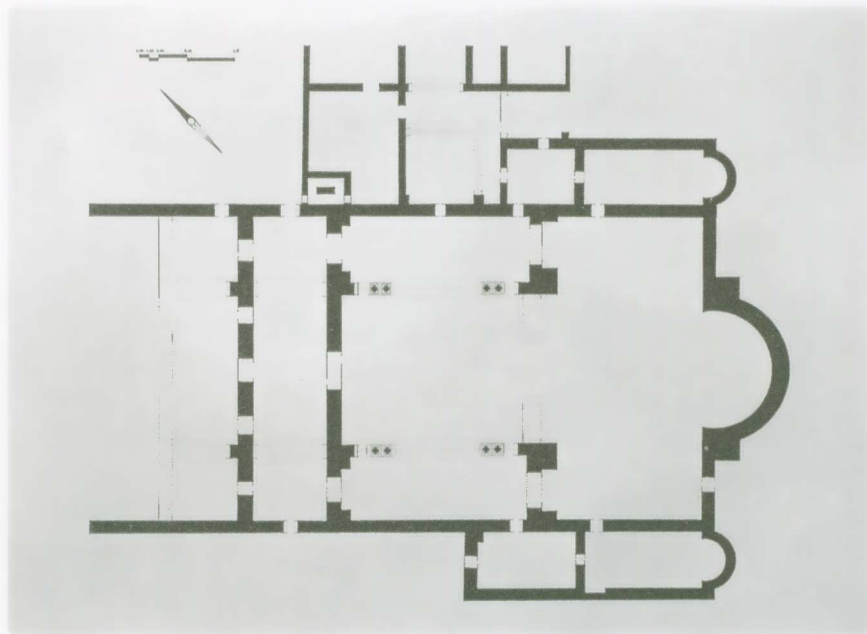
Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Lemerle, ἡ σπασμένη ἐνεπίγραφη πλάκα (Εἰκ. 6) θρίσκονταν ἀνάμεσα σὲ δύο κίονες καὶ εἰδικότερα στὸ δεύτερο ἀπὸ δυτικὰ μετακιόνιο. Δὲν συντρέχει λόγος ἀμφισβήτησης ὅτι ἡ μετακινημένη αὐτὴ πλάκα προέρχεται πράγματι ἀπὸ ἐκείνη τὴ θέση. Ὡστόσο ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ μελετητῆ ὅτι δὲν ἔφερε ὑπερκείμενο κίονα κρίνεται ἀνακριβής. Στὸ μέσο τῆς σπασμένης πλευρᾶς σώζεται τὸ κάτω μέρος κυκλικοῦ τόρμου καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ μικρὸ τμημα ἀπὸ τὸ κανάλι μολυβδοχόησης. Ἐπὶ πλέον, πρὸς τὸ δεξιὸ πέρασ τοῦ ὁδηγοῦ κοπῆς φαίνεται καθαρὰ μιὰ ἐγγράρακτη γωνία. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ πλάκα, ὅπως καὶ ἡ διπλανή της, ἔφερε βάση ὑπερκείμενου κίονα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὴ θέση ἐκείνη ὑπῆρχαν δύο παράπλευροι κίονες, ὑπὸ μορφὴ διδύμου στηρίγματος.

Ἡ δεύτερη ἐνεπίγραφη πλάκα τοῦ μουσείου διατηρεῖται ὁλόκληρη (Εἰκ. 7). Φέρει καὶ αὐτὴ τόρμο καὶ κανάλι μολυβδοχόησης. Βρέθηκε ἀδιατάρακτη στὸ ἄλλο πέρασ τοῦ ἴδιου στυλοβάτη καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὴ διπλανὴ πλάκα πού ἔφερε ἐπίσης κίονα. Ἐπομένως καὶ σ' ἐκείνη τὴ θέση ὑπῆρχε ζευγὸς κίωνων¹⁹. Προφανῶς, καὶ οἱ ἀντίστοιχες πλάκες τοῦ βόρειου στυλοβάτη, ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζεται μόνο μία, ἔφεραν παρόμοια διπλὰ ὑποστυλώματα. Τὸ ἀναμφισβήτητο αὐτὸ γεγονὸς ἐπιβάλλει τὴν ἐπανεξέταση τῆς βασιλικῆς Β κάτω ἀπὸ νέο πρίσμα καὶ μὲ βάση τὰ νέα δεδομένα.

18. *BCH* 59 (1935), σ. 168, σημ. 1.

19. Δὲ θὰ πρέπει νὰ ἀμφιβάλουμε ὅτι τὸ κανάλι μολυβδοχόησης στὴν ἐνεπίγραφη πλάκα κατασκευάστηκε ταυτόχρονα μὲ τὰ κανάλια τῶν ὑπολοίπων πλακῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ὁμοιογένεια τῆς ἐργασίας σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ διπλανὴ της, ἡ ὁποία εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη καὶ μαρτυρεῖ τεχνικὲς ρωμαϊκῆς περιόδου. Ἐπομένως, ἂν ὑπάρχει μία πλάκα σὲ δευτέρη χρῆση εἶναι, κατὰ κύριο λόγο, αὐτὴ καὶ ὄχι ἡ διπλανὴ της μὲ τὴν ἐπιγραφὴ. Ἡ χρῆση διπλῶν κίωνων τοποθετημένων σὲ διάφορες διατάξεις ἀπαντᾷ σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ μνημείων ἀλλὰ πού διακρίνονται γιὰ τίς ὑψηλές προθέσεις τους: παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Σταυροῦ στὴ Ρώμη, βασιλικὲς Δερμές καὶ Θεβέστης, Ἁγιος Γεδεὼν Κολωνίας, Ἁγία Κωνσταντῆ Ρώμης, Ἁγία Σοφία Κωνσταντινούπολης· ἀπὸ τὴν κυρίως βυζαντινὴν περίοδο τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Χίου, ὁ Ἁγιος Μάρκος Βενετίας, τὸ καθολικὸ τῆς Κοσμοσώτειρας καὶ σὲ ἀκόμη ὀψιμότερη ἐποχῇ ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἁρτας· μνημεῖα κυρίως αὐτοκρατορικὰ πού σχεδιάστηκαν ἀπὸ ἱκανότατους δημιουργοὺς. Ἡ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τίς ἐφαρμογὲς εἶναι μοναδικὴ στὸ εἶδος της καὶ δύσκολα θὰ ἔβρισκε κανεὶς δύο ὅμοια παραδείγματα.

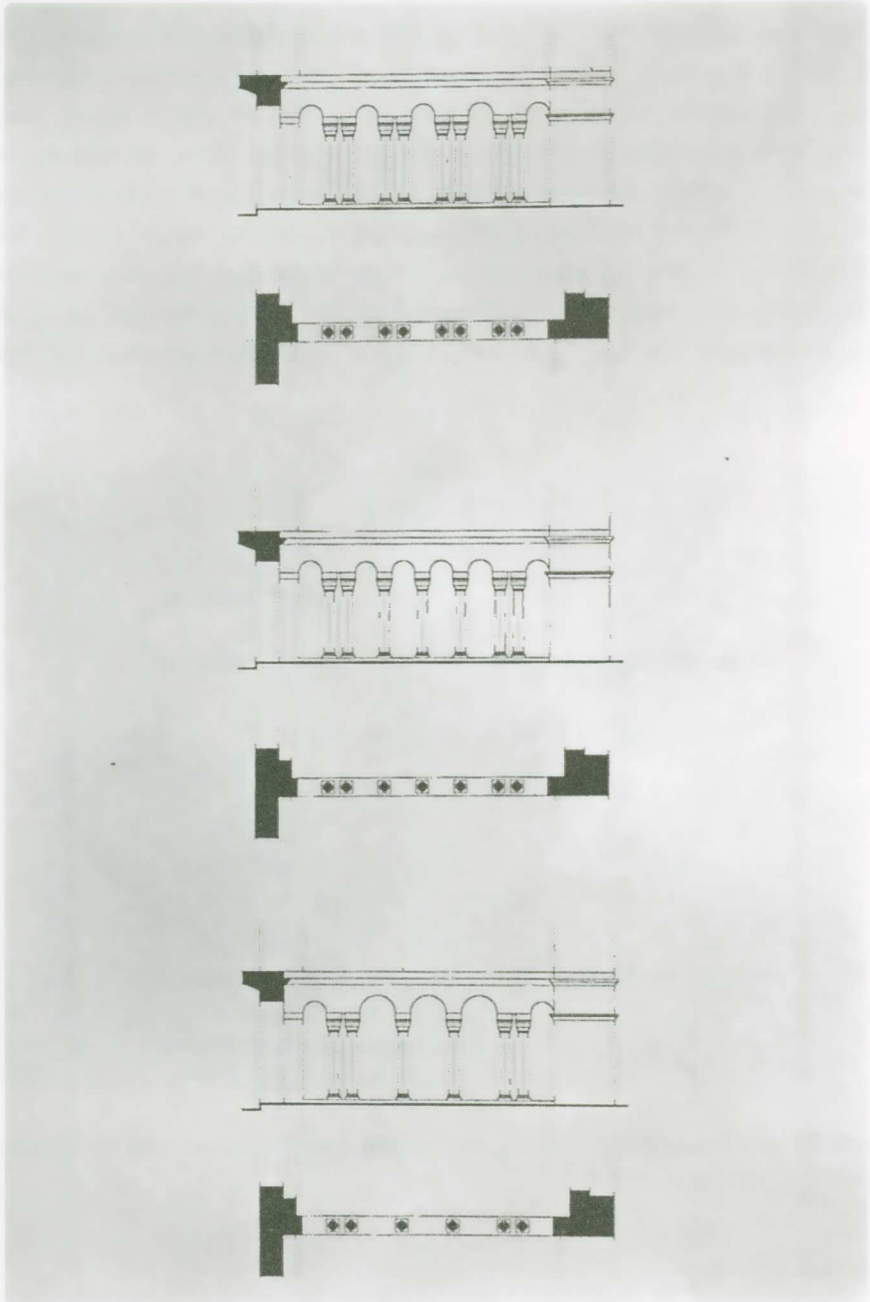
Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν εἶχαν βρεθῆ ἕξι ἀκόμη μικρὰ ἐνεπίγραφα τεμάχια ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο²⁰. Στὸ ἓνα διακρίνεται καθαρὰ ἐγγάρρακτη γωνία, ἡ ὁποία ἐρμηνεύτηκε ἀρχικὰ ὡς γράμμα ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ ἔκτοτε μεταγράφεται ὡς σίγμα²¹. Προφανῶς, πρόκειται γιὰ γωνιακὸ ὀδηγὸ μιᾶς ἐπὶ πλέον βάσης κίονα, ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιοριστεῖ. Ἔτσι, τὸ θέμα ποῦ σχετίζεται μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν κίωνων ἀνάμεσα στὰ διπλὰ στηρίγματα τίθεται ὑπὸ συζήτηση (Εἰκ. 8, 9). Θὰ μπρῶσε νὰ ὑπολογίσει κανεὶς δύο ἕως τρεῖς, τὸ πολὺ, ἐνδιάμεσους κίονες. Ἡ ἀποκατάσταση μὲ δύο ἀντικριστὰ τρίβηλα θεωρεῖται περισσότερο πιθανὴ ἐπειδὴ ἔτσι τονίζεται μὲ σαφήνεια ὁ ἐγγάρσιος ἄξονας τοῦ ναοῦ καὶ προσφέρεται ἀπρόσκοπτη θέα πρὸς τὸ κεντρικὸ κλίτος. Ἡ ἀκραία περίπτωση τῆς ἐπανά-

Εἰκ. 8. Γραφικὴ ἀποκατάσταση τῶν ἀκραίων διδύμων ὑποστυλωμάτων στοὺς δύο στυλοβάτες τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων.

20. Beševliev, ὁ.π., σ. 163-174, πίν. 36 (στὶς εἰκόνες 51 καὶ 52 οἱ ἀριθμοὶ εἶναι ἀντίστροφοι μὲ ἐκεῖνες τοῦ καταλόγου).

21. Ὁ.π., σ. 165, d.25 (sic) καὶ πίν. 36, εἰκ. 51.14d (sic).

Είκ. 9. Τρεις εναλλακτικές προτάσεις γραφικής αποκατάστασης για τούς στυλοβάτες τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (βόρειος στυλοβάτης).

ληψης διπλῶν ὑποστυλωμάτων μπορεῖ νὰ ἀποκλειστῆ γιὰ λόγους πού σχετίζονται μὲ τὴ γενικότερη αἰσθητικὴ τοῦ μνημείου καὶ τὴν παρουσία κάποιων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν πού συνηγοροῦν στὴν παράλληλη χρῆση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ μεμονωμένων κιόνων²².

Ἀπὸ τίς παραπάνω παρατηρήσεις γίνεται φανερό ὅτι ἡ βασιλικὴ Β δὲν ἔτυχε τῆς δέουσας προσοχῆς. Ἐπισημαίνεται, ἐπιπλέον, ὅτι δὲν ἀναλύονται οἱ πρώιμες οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ κτιρίου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ ναὸς δὲν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἢ ὅτι κατέπεσε σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴν ἀνέγερσή του²³. Ἀπόψεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθοῦν, δεδομένου ὅτι ἀναντίρρητα στοιχεῖα ἀποδεικνύουν τὸ ἀντίθετο.

Γιὰ παράδειγμα, οἱ δύο μεγάλες ἀντηρίδες τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ δὲν εἶναι ἀρχικὲς, ὅπως ἀποδίδονται σχεδιαστικὰ στὴ δημοσίευση τοῦ Lemerle, ἀλλὰ ἀποτελοῦν μεταγενέστερη προσθήκη. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸν ἀρμὸ ἐπαφῆς, τὸ εἶδος τῆς τοιχοποιίας καὶ τὰ φαρδιὰ ρόδινα ἀρμολογήματά τους. Ἡ κατασκευὴ πρόσθετων ἀντηρίδων προϋποθέτει ἀπόκλιση τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐντάσσεται, προφανῶς, μέσα σὲ ἓνα εὐρύτερο πρόγραμμα προστασίας τῆς βασιλικῆς ἀπὸ ἐνδεχόμενη κατάρρευση. Ὁ μεγάλος σεισμὸς πού γνώρισε ἡ πόλη τῶν Φιλίππων τὸν 7^ο αἰῶνα θὰ πρέπει νὰ προκάλεσε σοβαρὲς ζημιὲς στὴν ἀνωδομὴ τοῦ κτιρίου, ὅχι ὅμως καὶ τὴν ἄμεση κατάρρευσή του. Φυσικὰ ὑπάρχουν καὶ στοιχεῖα πού τεκμηριώνουν διαδοχικὲς ἀλλαγές, γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν ὁποίων ἀπαιτεῖται εἰδικότερη ἔρευνα²⁴.

Τὰ ὑλικά καὶ οἱ τρόποι δομῆς παρουσιάζουν ἐνδιαφέρουσα ποικιλία. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκα εἶναι κτισμένος μὲ ἀμιγῆ πλίνθινη τοιχοποιία καὶ παρεμβαλλόμενους ἐπιμήκεις γωνιόλιθους. Ὁ θυραῖος τοῖχος μὲ τὴ βασιλικοὺ πύλη ἀποτελεῖται ἀπὸ ζῶνες ἀργολιθοδομῆς, οἱ ὁποῖες ἐναλλάσσονται μὲ ζῶνες πέντε πλίνθινων στρώ-

22. Γίνεται λόγος γιὰ τοὺς ἀμφίπλευρους θολίτες πάνω στοὺς ὁποίους ἐδράζονταν συγκλίνοντα τόξα. Βλ. Lemerle, *Phillippes*, πίν. 70, ἀρ. 15-18.

23. Ὁ.π., σ. 424-425.

24. Ἀρμοὶ συρραφῆς, σφραγίσεις εἰσόδων, διαδοχικὲς φάσεις φραγμάτων καὶ ἄλλες λεπτομέρειες καταδεικνύουν τὴ μακροζωία τῆς βασιλικῆς. Τὰ θέματα αὐτὰ ἀπαιτοῦν ἐκτενέστερη μελέτη. Πρώιμα φραγμένα ἀνοίγματα ὑπάρχουν στὸ νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ στὸ βόρειο τοῦ λεγόμενου βαπτιστηρίου. Πρώιμοι ἀρμοὶ ἐπαφῆς διαπιστώνονται στὸν τοῖχο πού χωρίζει τὸν ναὸ ἀπὸ τὸ νότιο παρεκκλήσι καθὼς καὶ στὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο τοῦ Ἱεροῦ. Στὰ φράγματα τῶν πρεσβυτερίων τῶν παρεκκλησίων ἀναγνωρίζονται δύο πρώιμες φάσεις. Ὑπάρχουν καὶ ἐπιμέρους διασκευὲς πού ἔγιναν μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς βασιλικῆς.

σεων (Εἶκ. 1). Παρόμοιος ἦταν καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν υπόλοιπων τοίχων τῆς βασιλικῆς. Οἱ τέσσερις ὀγκώδεις καὶ πανύψηλοι πεσσοὶ εἶναι κτισμένοι μετὰ μαρμαρίνους γωνιόλιθους πολὺ καλὰ ἄρμοσμένους, χωρὶς συνδετικὸ κοινάμα στους ὀρατοὺς ἄρμους. Λειτουργοῦσαν στατικά ὡς πυλῶνες καὶ διέθεταν τεράστια ἀνοχὴ σὲ θλίψη καὶ κάμψη, γεγονός πού δὲν ἀφήνει περιθώριο ἀμφιβολίας ὅτι ἔφεραν θολωτὴ κατασκευή. Μετὰ πλίνθινους θόλους καλύπτονταν τὰ ἰσόγεια τοῦ νάρθηκα καὶ τῶν πλευρικῶν κλιτῶν, ἐνῶ τὰ τόξα ἦταν λίθινα ἢ πλίνθινα, κατὰ περίπτωσιν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀντίστοιχες γενέσεις τόξων καὶ θόλων σὲ χαρακτηριστικὰ θέσεις.

Μικρὸ τμήμα σφαιρικοῦ θόλου πού βρέθηκε σὲ τυχαία θέση ἦταν ἀμικρῶς πλίνθινο²⁵. Ἐφερε συμφυὴ νεύρωση καὶ παρειὰ ἀνοίγματος, στοιχεῖα πού τεκμηριώνουν τὴν ὑπαρξὴ τροῦλου ἢ διάτρητου τεταρτοσφαιρίου. Κάποια τμήματα πλίνθινων θόλων πού βρέθηκαν διάσπαρτα, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς βασιλικῆς, εἶναι τόσο λίγα, πού ὀδηγοῦν στὴν εὐλογητὴ ἄποψη ὅτι μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ κτιρίου ὁ χώρος καθάρισθη γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ πάλι ὡς τόπος χριστιανικῆς λατρείας ἀλλὰ μετὰ διαφορετικὴ ὀργάνωσιν²⁶.

Τὸ μεγάλο πρόβλημα πού ἐμφανίζει ἡ βασιλικὴ Β τῶν Φιλιππῶν εἶναι ὁ τρόπος κάλυψης τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἄποψη τοῦ Strzygowski, ὁ ναὸς ἔφερε ἓνα ἑλλειψοειδῆ θόλο στὸ κεντρικὸ κλίτος καὶ ἓνα ἡμισφαιρικὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ²⁷. Ἡ ἄποψη ἐκείνη ἀναθεωρήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐρευνητὴ, ὁ ὁποῖος πρότεινε μόνον ἓνα τροῦλο πάνω ἀπὸ τὸν κεντρικὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ, χωρὶς ὅμως νὰ δίνει ἀπάντησιν στὸ μείζον πρόβλημα πού σχετίζεται μετὰ τὴν κάλυψη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους²⁸.

25. Lemerle, *Phillippes*, σ. 450-451, πίν. 46.4.

26. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Βασιλικῆς Β, τὸ νότιο παρεκκλήσι διασκευάσθηκε ὥστε νὰ λειτουργεῖ ὡς αὐτόνομος ναός. Φράχθηκε ἡ νότια ἐξωτερικὴ εἴσοδος πού ὀδηγοῦσε κατ' εὐθείαν στὸν κυρίως ναὸ καθὼς καὶ ἡ βόρεια πού ἐπικοινωνοῦσε μετὰ τὸ παράπλευρο περῦγιον τοῦ Ἱεροῦ. Στὴ θέση ἐκείνη διαμορφώθηκε μικρὴ λατρευτικὴ κόγχη. Ἀνατολικά τῆς βασιλείας πύλης δημιουργήθηκε ἀψιδωτὸς χώρος ὑπὸ μορφῇ παρεκκλησίου. Δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν ὁ χώρος ἐκεῖνος λειτουργοῦσε ὡς Ἱερὸ μετὰ κυρίως νὰ τὸ νάρθηκα ἢ ἐὰν συνέβαινε κάτι διαφορετικόν. Τὸ νότιον κλίτος τῆς βασιλικῆς πού συνέδεε τὸ νότιον παρεκκλήσι μετὰ τὸ νάρθηκα θὰ πρέπει νὰ διασκευάσθηκε σὲ στοὰ ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στους δύο χώρους.

27. Strzygowski, ὅ.π., *BZ* 11 (1902), σ. 482, εἶκ. 1. Ἀπὸ τῆς σχετικῆς γραφικῆς ἀποκατάστασιν τῆς κάτοψης δὲν προκύπτει ἄμεσα ἐὰν πρόκειται γιὰ δύο τροῦλους ἢ γιὰ συνδυασμὸν τροῦλου καὶ ἑλλειψοειδοῦς ἀσπίδας ἐπὶ λοφίων πάνω ἀπὸ τὸ κεντρικὸν κλίτος.

28. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, II, Wien 1918, σ. 843-847, εἶκ. 798.

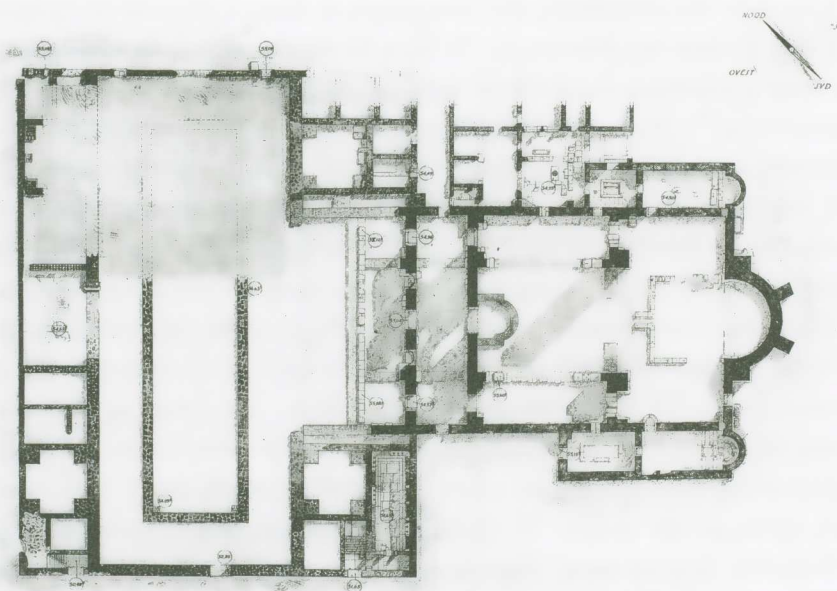
Λύση πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἐπιχείρησε νὰ δώσει ὁ Lemerle σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς ἀνασκαφῆς. Τὸ θέμα θὰ πρέπει νὰ τοὺς βασάνισε ἐπὶ πολὺ χρόνο ἀφοῦ χρειάστηκε νὰ συντάξουν ἀναλυτικὰ σχέδια ἀποτύπωσης καὶ γραφικῆς ἀποκατάστασης²⁹. Μιὰ προσπάθεια ἀξιοπρόσεκτη, ἐπίπονη ἀλλὰ καὶ ἀτελέσφορη. Τοποθετήθηκαν σκαλωσιές γύρω ἀπὸ τοὺς πεσσούς, οἱ ὁποῖοι σχεδιάστηκαν μὲ ἐξαιρετικὴ λεπτομέρεια, ἀλλὰ δὲν προέκυψαν ἀσφαλῆ στοιχεῖα γιὰ μιὰ μονοσήμαντη ἐρμηνεία. Τελικὰ διατύπωσαν τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁλόκληρος ὁ ναὸς ἔφερε τροῦλο μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἓνα τεράστιο σταυροθόλιο στὸ κεντρικὸ κλίτος.

Ἡ γραφικὴ ἀποκατάσταση στὴν ὁποία κατέληξαν οἱ δύο ἐρευνητὲς εἶναι πράγματι προβληματικὴ καὶ ἀδικεῖ τόσο τὸν δημιουργό, ὅσο καὶ τὴν ποιότητα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου. Τὸ ἐξαιρετικὰ μεγάλο σταυροθόλιο, ἔτσι ὅπως προκύπτει στὴν πρόταση, θὰ μπορούσε νὰ ἐπιλεγεῖ ὡς τεχνικὴ λύση σὲ ἔργο διαφοροτικοῦ προορισμοῦ, ὄχι ὅμως σὲ ἓνα βυζαντινὸ ναὸ καὶ μάλιστα μὲ αὐτὴ τὴ μορφή καὶ σὲ τόση ἀνταγωνιστικὴ σχέση μὲ τὸν τροῦλο. Ἡ τεχνικὴ τῶν σταυροθολίων ἐφαρμόστηκε εὐρέως στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ δίνοντας λύσεις σὲ ποικίλα στατικά προβλήματα. Προέκυψαν εὐφυεῖς λύσεις πού ἐξυπηρετοῦσαν τὸ φωτισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, συμβάλλοντες ταυτόχρονα στὴ γενικότερη αἰσθητικὴ καὶ τὴν ποιότητα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου. Στὴν περίπτωση τοῦ προτεινόμενου σταυροθολίου δὲν ἰσχύει τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτά. Ἐὰν πράγματι εἶχε ἐπιλεγεῖ ἡ συγκεκριμένη λύση στὴ βασιλικὴ Β τῶν Φιλίππων, θὰ προέκυπτε ἓνα ἐξαιρετικὰ βαρὺ κτίριο μὲ ἐλάχιστο φωτισμὸ στὸ κεντρικὸ κλίτος. Οἱ ἐπιφάνειες πάνω ἀπὸ τίς ὑποτιθέμενες θολοκατασκευές τῶν ὑπερώων προκύπτουν τόσο μικρὲς πού εἶναι ζήτημα ἂν θὰ πρόσφεραν ἐπαρκὴ φωτισμὸ στὸν κεντρικὸ χῶρο τοῦ ἰσογείου. Ἰδιαιτέρα προβληματικὴ εἶναι ἡ ἐγκάρσια τομὴ ὅπου ὁ μελετητὴς σχεδιάζει ἓναν ὑπερβολικὰ φαρδὺ τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴν κιονοστοιχία, ἐδραζόμενο κατὰ μεγάλο μέρος στὴ ράχη ἡμικυλινδρικοῦς καμάρας³⁰. Τεχνικὲς λύσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν μποροῦν νὰ γίνουν δεκτὲς ἐκτὸς καὶ ἂν τίς ἀποδώσουμε σὲ ἓναν ἀτάλαντο ἀρχιτέκτονα μὲ σοβαρὴ ἔλλειψη τεχνικῶν γνώσεων. Ὡστόσο, τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο, ἀκόμη καὶ στὴν κατάστασι πού σώζεται σήμερα, μαρτυρεῖ ἓναν ἱκανότατο δημιουργό καὶ ἓνα ἔργο ὑψηλῶν προθέσεων.

Ἀφαιρῶντας ὅλα τὰ ὑποθετικὰ στοιχεῖα καὶ μένοντες στὸ καθαρὰ ἀρχαιολογικὸ σχέδιο (Εἰκ. 10), ἀποκομίζεται ἡ ἐντύπωση ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἓνα μνημεῖο

29. Lemerle, *Phillippes* (Album)

30. Ὁ.π., πίν. 64-65.

Εἰκ. 10. Βασιλικὴ Β Φιλίππων. Συνολικὴ κάτοψη τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν (P. Lemerle).

ὅπου συνδυάζονται στοιχεῖα ξυλόστεγρου καὶ θολωτοῦ κτιρίου. Ἡ κάτοψη θυμίζει τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς με ἐγκάρσιον κλίτος στὸ ὕψος τοῦ Ἱεροῦ. Ἐκεῖνο ποῦ διαφοροποιεῖ τὴ βασιλικὴ Β τῶν Φιλίππων εἶναι ἡ ὀριοθέτηση τοῦ κεντρικοῦ χώρου με τοὺς τέσσερις μεγάλους πεσσούς, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ προταθεῖ μιὰ θολωτὴ μεγαλοκατασκευή, ἀλλὰ μιᾶς τέτοιας μορφῆς πού, σὲ συνδυασμὸ με τὸν τρόπο κάλυψης τῶν ὑπερώων, θὰ ἐξασφαλιζόταν ἐπαρκὴς φωτισμὸς στὸ μεσαῖο κλίτος.

Τὸ τμήμα ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἐπίσης ἰσχυρό, ἐξαιτίας τῶν δύο ὤμων, οἱ ὁποῖοι συναγωνίζονται, ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις, τοὺς μεγάλους πεσσούς. Δὲν εἶναι ὅμως εὐκόλο νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς ἐὰν τὰ ἰσχυρὰ αὐτὰ στηρίγματα τῆς ἀψίδας μαζί με τοὺς ἀπέναντι πεσσούς ἔφεραν τροῦλο, σταυροθόλιο ἢ ἄλλου εἴδους θολωτὴ κατασκευή. Βεβαίως, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ καὶ ἡ περίπτωση μιᾶς ξυλοκατασκευῆς ἐδραζόμενης σὲ μεγάλα κτιστὰ τόξα. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ θέμα, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε μιὰ κάλυψη με μικρότερες ἐπιπρονήσεις ἀπὸ ἐκεῖνες ποῦ θὰ δημιουργοῦσε ἡ θολωτὴ κατασκευὴ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ συνηγορεῖ ἡ χαλαρότερη τοιχοποιία τῶν ὤμων σὲ σύγκριση με τὴν κατὰ πολὺ ἰσχυρότερη τῶν ἀντίστοιχων ἀνατολικῶν πεσσῶν.

Φυσικά, είναι δύσκολο να αποδεχτεί κανείς μικτού τύπου κατασκευή για την κάλυψη του κυρίαρχου άξονα, δηλαδή του μεσαίου κλίτους και του κεντρικού χώρου του Ίερου, σε ένα έργο ύψηλων προθέσεων και μάλιστα σε μιὰ εποχή που οί θολοσκεπεῖς ναοὶ ἀποτελοῦσαν ἰδανικὰ πρότυπα. Ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα προῖουστινιάνειο μνημεῖο, θὰ ἦταν εὐλογο νὰ ἀναζητήσουμε ἀνάλαφρους συνδυασμούς με κτιστὰ τόξα καὶ ξύλινες καλύψεις· λύσεις δόκιμες πού ἐφαρμόστηκαν τόσο σὲ περίκεντρους ναοὺς ὅσο καὶ σὲ μεταβατικῶν τύπου βασιλικές, ὅπως συμβαίνει στὸ Alahan Manastir, γιὰ τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε ἀρκετὰ στοιχεῖα τῆς ἀνωδομῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἔφερε ξύλινο τροῦλο ἢ μιὰ ἀπλή κωνικὴ στέγη³¹.

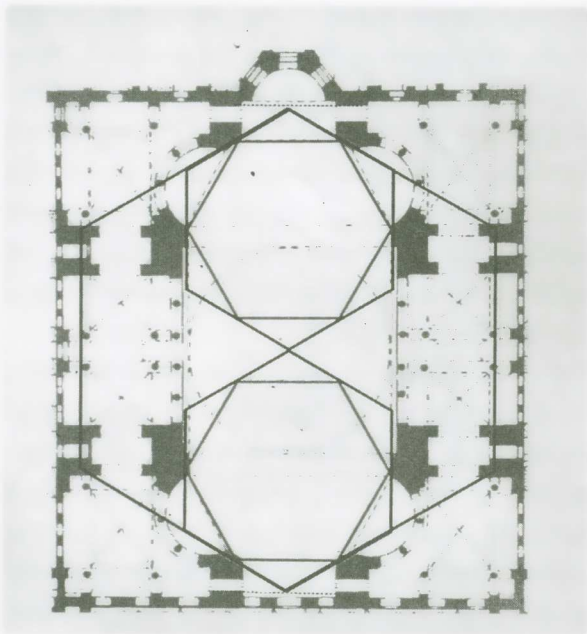
Τὸ ἐνδιαφέρον στὴν περίπτωση τοῦ Alahan Manastir εἶναι ὅτι ὁ κεντρικὸς χώρος δὲν ἔχει σχῆμα τετράγωνο ἀλλὰ ἐπίμηκες. Οἱ ἀναλογίες εἶναι παρόμοιες με ἐκεῖνες τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων ἀλλὰ σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα. Πάνω στὰ λίθινα τόξα ἐδράζεται ψηλὴ ὀρθογωνικὴ κατασκευή, ἡ ὁποία ἀρθρώνεται ἐσωτερικὰ με ὀκτῶ στηρίγματα καὶ ἰσάριθμα τόξα, δημιουργώντας ἕνα μακρόστενο ὀκτάπλευρο. Ὁ τρόπος μετάβασης ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο πρὸς τὴν ὀκτάπλευρη στεφάνη εἶναι ἀπόλυτα κατανοητός. Ἐκεῖνο πού δὲν γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτό, παρὰ μόνο μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ παρατήρηση, εἶναι ὅτι τὸ σχῆμα πού διαγράφεται στὴ στάθμη τῶν τόξων ἀπολήγει σὲ δύο ἡμιεξάγωνα³².

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ χρῆση ἐξαγώνου εἶναι σαφῆς καὶ στὴ χάραξη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Κωνσταντινούπολης· ὄχι βέβαια στὸν τετράγωνο χώρο τοῦ τροῦλου, ἀλλὰ στὰ δύο παράπλευρα τεταρτοσφαίρια. Ἡ σχέση τοῦ ἰουστινιάνειου ναοῦ με τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν περίκεντρων κτιρίων καὶ εἰδικότερα τῶν ἐξαγώνων γίνεται ἀπόλυτα κατανοητὴ ἐάν, ἀφαιρῶντας τὸν τετράγωνο χώρο τοῦ τροῦλου, ἐνώσουμε νοητὰ τὰ δύο πέρατα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους (Εἰκ. 11, 12). Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Τεκμηριώνει τὴν ἄποψη ὅτι προικισμένοι ἀρχιτέκτονες χρησιμοποιοῦσαν δημιουργικὰ τὶς ἐξαγωνικὲς χαράξεις καὶ μάλιστα σὲ μιὰ μεταβατικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἀναζητοῦσαν λύσεις γιὰ τὴν κάλυψη μακρόστενων χώρων με κεντρικὸ τροῦλο.

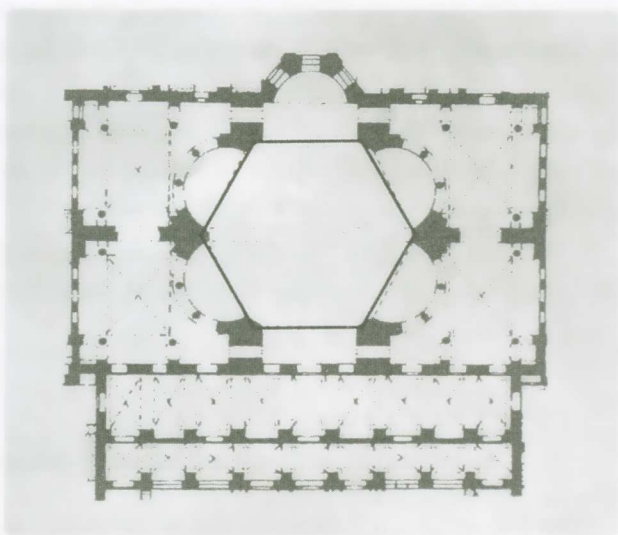
Ἡ χρῆση τοῦ ἐξαγώνου διαπιστώνεται καὶ στὴ χάραξη τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (Εἰκ. 13). Στὸ ὀρθογώνιο πού περιλαμβάνει τὸν κυρίως ναὸ μαζὶ με τὸ

31. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books 1981, σ. 259-260, ὅπου καὶ ἡ βασικὴ βιβλιογραφία.

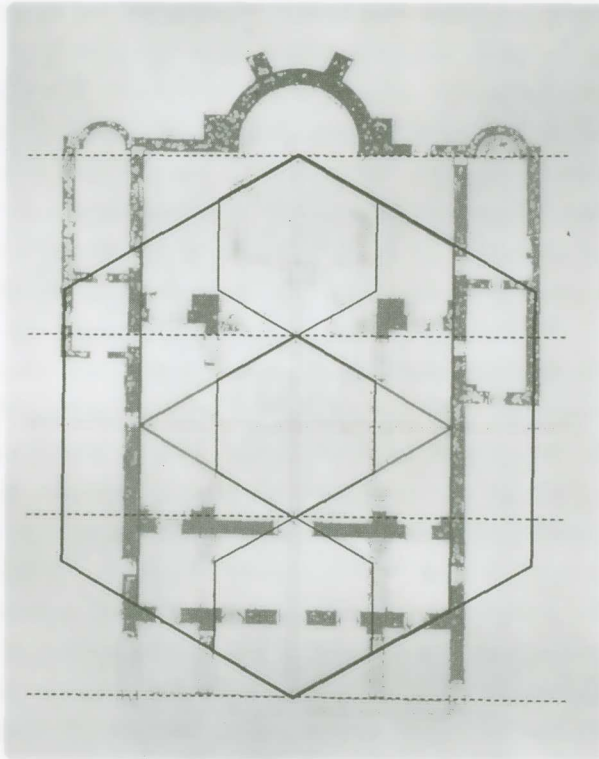
32. Στὶς θέσεις ἐκεῖνες δημιουργοῦνται «ἡμιχώνια» ἐλλειπτικῆς μορφῆς.

Είχ. 11. Κωνσταντινούπολη.
 Θεωρητικές εξαγωνικές χαράξεις
 στο ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Είχ. 12. Θεωρητικό σχέδιο
 με ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν προη-
 γούμενη κάτοψη (Είχ. 11),
 τῆς μεσαίας ἐγκάρσιας ζώνης
 καὶ συνένωση τῶν ἀκραίων
 τμημάτων.

Είχ. 13. Θεωρητικές εξαγωνικές χαραζξεις στη βασιλική Β τῶν Φιλίππων.

Ἱερὸ ἐγγράφεται κανονικὸ ἐξάγωνο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Κωνσταντινούπολης, γεγονός πὸ ἀναδεικνύει μιὰ ἐσωτερικὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο μνημεῖα. Τὸ ἐνδιαφέρον στὴν περίπτωση τῆς βασιλικῆς Β εἶναι ὅτι ὁ κεντρικὸς χώρος, πὸ μᾶς ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα, ἐμφανίζει παρόμοιες ἀναλογίες. Στὸ ὀρθογώνιο πὸ ὀρίζεται ἀπὸ τὶς κιονοστοιχίες καὶ τὰ δύο ἐγκάρσια τόξα πὸ γεφύρωναν τοὺς πεσσούς ἐγγράφεται κανονικὸ ἐξάγωνο. Ἐξάγωνο ἐγγράφεται ἐπίσης στὸ τμήμα πὸ περιλαμβάνει τὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸν νάρθηκα, ἐνῶ διαπιστώνεται καὶ ἓνα πολὺ μεγαλύτερο, τὸ ὁποῖο ὀρίζει τὸ μῆκος καὶ τὸ συνολικὸ πλάτος τοῦ ναοῦ μαζί μὲ τὰ δύο παρεκκλήσια. Σχεδιάζοντας ὅλες τὶς εξαγωνικὲς χαραζξεις στὴ βασιλικὴ Β καὶ τὰ ἐξάγωνα πὸ προκύπτουν νομοτελειακᾶ στὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀναδεικνύονται ἀρχεὲς σχεδιασμοῦ, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ἴδιο ἀρχιτέκτονα ἢ σὲ δάσκαλο καὶ μαθητῆ.

Ἦλα αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖα. Ἀντιθέτως, ἐκεῖνο πὸ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς εἶναι ὅτι τὸ ἐξάγωνο καὶ κατ' ἐπέκταση ὁ ἀλάνθαστος διαβήτης ἀποτελεσε

κυρίαρχο έργαλειό στις βασικές χαράξεις επί του σχεδιαστήριου, οι όποιες μπορούσαν να έλεγχοϋν ανά πάσα στιγμή κατά τήν υλοποίηση τής μελέτης και μάλιστα με πολύ γρήγορους ρυθμούς σέ όλα τά επίπεδα. Τήν εξοικείωση του δημιουργοϋ τής βασιλικής Β με τò εξάγωνο φανερώνει και μιá εξάπλευρη βάση κίονα, ή όποία αποδόθηκε εϋστοχα από τόν Lemerle σέ ένα από τά δίλοβα ανοίγματα επικοινωνίας τών πλευρικῶν κλιτῶν με τò 'Ιερό³³. Σώζεται μάλιστα και τò ένα από τά δύο αντίστοιχα κιονόκρανα τά όποια θά πρέπει νά εφεραν στο κέντρο τους μονογράμματα του κτήτορα ή τών κτητόρων κατ' αναλογία με τά παρόμοια τής 'Αγίας Σοφίας.

Βεβαίως, εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο στην περίπτωση τής βασιλικής Β τών Φιλίππων είναι ό τρόπος κάλυψης του χώρου ανάμεσα στους τέσσερις πεσσούς. Βλέποντας τή βασική χάραξη του κεντρικού κλίτους, θά μπορούσε κανείς νά υποθέσει τήν παρουσία ενός πολύπλευρου τρούλου, έδραζόμενου πάνω στα τέσσερα μεγάλα τόξα με τήν παρεμβολή τεσσάρων έλλειπτικῶν ήμιγωνίων στις γωνίες και με σφενδόνη έγγεγραμμένη σέ εξάγωνο. 'Η λύση αϋτή θά είχε μιá γεωμετρική καθαρότητα, πλην όμως θά ήταν αρκετά επισφαλής. Τά ισχυρά φορτία πάνω στα κλειδιά τών εγκάρσιων τόξων θά είχαν μιá δυσμενή συμπεριφορά εξαιτίας τών τοπικῶν επιπονήσεων. 'Εξάλλου μιá τέτοια διάταξη τρούλου με τò μεγάλο άξονα του εξαγώνου κατά τò μήκος του κτιρίου δέν απαντά σέ κανένα μεταγενέστερο βυζαντινό ναό³⁴. 'Ωστόσο δέν μπορεί νά αποκλειστεί, δεδομένου ότι βρισκόμαστε σέ μιá περίοδο τολμηρῶν πειραματισμῶν.

Στήν ψηλότερη στάθμη τής βασιλικής ενδεχομένως νά εφαρμόστηκε μιá χάραξη ανάλογη με εκείνη του Alahan Manastir, με άποτέλεσμα νά προκύπτει ένα σχήμα κατάλληλο για τήν έγγραφή έλλειψης. Στήν περίπτωση όμως τής βασιλικής τών Φιλίππων, εάν πράγματι υπήρχε ένας έλλειψοειδής τρούλος θά ήταν κτιστός και

33. Βλ. Lemerle, ό.π., πίν. 44, 48.

34. 'Επισημαίνεται ότι τò φαινόμενο τής έδρασης ήμιγωνίων πάνω σέ κλειδιά τόξων δέν είναι άγνωστο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική. 'Εφαρμόστηκε όμως σέ περιορισμένο αριθμό μνημείων και σέ κτίρια ή επιμέρους θολωτές κατασκευές μικρής κλίμακας: P. Vocotopoulos, Panagitsa. A Byzantine Chapel in Methana, *Λιθόστρωτον, Festschrift für Marchell Restle*, Stuttgart 2000, σ. 313-314, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία. Για παραδείγματα με σχέδια, βλ. E, Stikas, *L'église byzantine de Chrisitianou en Triphylie (Péloponnèse) et les autres édifices de même type*, Paris 1951, σ. 46-47, εικ. 84, 86, 87. 'Επισημαίνεται ότι τά ανατολικά ήμιγώνια στον οκταγωνικό ναό του Χριστιανού είναι έλλειπτικά.

μάλιστα με νευρώσεις εναλλασσόμενες με παράθυρα, όπως διδάσκει το χαρακτηριστικό εκείνο κομμάτι για το οποίο έγινε λόγος προηγουμένως³⁵ και για το οποίο ή ακριβής θέση του στην ανωδομή δεν προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα. Το μικρό εκείνο τμήμα, εντελώς θεωρητικά, θα μπορούσε να αποδοθεί στο τεταρτοσφαίριο της άψιδας, ίσως σε έναν τροῦλο μπροστά από την άψίδα του ἱεροῦ, όπως υποθέτει ο Lemerle, ἢ καὶ σε ἕνα δεύτερο τροῦλο πάνω από το κεντρικό κλίτος. Λογικότερο θὰ ἦταν νὰ δεχτοῦμε ἕνα ἀπλό τεταρτοσφαίριο γιὰ τὴν κάλυψη τῆς άψιδας καὶ μιὰ ἀνάλαφρη θολωτὴ κατασκευὴ στὴ διασταύρωση τῶν κλιτῶν ἴσως μιὰ ἀλληλοτομία διασταυρούμενων ἡμικυλινδρικών καμαρῶν ἢ μιὰ χαμηλὴ σφαιρική ἐπιφάνεια ἐνιαίας καμπυλότητας χωρίς μεταβατικά λοφία. Ὡς πιθανότερη λύση γιὰ τὸ χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὴν άψίδα τοῦ Ἱεροῦ θὰ ἐπιλέγαμε ἐκείνη τῆς ἐνιαίας καμπυλότητας ἐπειδὴ ταιριάζει μὲ τὸν τρόπο κάλυψης ποὺ ἐπέλεξε ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς βασιλικῆς Β πάνω ἀπὸ τὸ μεσαῖο χῶρο τοῦ νάρθηκα³⁶, κυρίως ὅμως ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ ἐκείνη τοῦ ναοῦ δὲν εἶχε τὴν ἀνάγκη ἐνὸς ὑπερκείμενου φωταγωγοῦ τροῦλου. Ἐξυπακούεται ὅτι ὁ χῶρος τοῦ πρεσβυτερίου μπορούσε νὰ φωτίζεται ἄπλετα ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς άψιδας τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν πλευρικῶν πτερυγίων.

Ἡ σχέση τῆς βασιλικῆς Β μὲ τὴν πρωτεύουσα εἶναι προφανής. Ξενίζει, ὡστόσο, ἡ τυπολογικὴ ὀργάνωση τῆς κάτοψης, ἡ ὁποία παραπέμπει περισσότερο στὶς δυτικές παρά στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ διαγραφόμενο σὲ κάτοψη ἐγκάρσιο κλίτος εἶχε εὐρεία ἐφαρμογὴ σὲ ὅλο τὸ Ἰλλυρικό, ὅπου ἀνήκε ἐκκλησιαστικά ἢ πόλη τῶν Φιλίππων μὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ Ρώμη. Τεῖνω νὰ πιστέψω ὅτι ἔχουμε μιὰ κλασικὴ περίπτωση σχεδιασμοῦ ἐνὸς τύπου θολωτῆς βασιλικῆς μὲ ὑπερῶα, ἐνδεχομένως ξυλόστεγα, μὲ ἀπώτερο στόχο τὸ συνταίριασμα δύο βασικῶν παραγόντων. Ὁ ἕνας ἀφοροῦσε τὸ τυπικὸ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας καὶ τὴ σχετικὴ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση τοῦ ἑλλαδικοῦ χῶρου. Ἡ ἄλλη παράμετρος ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ὑψηλὴ πρόθεση γιὰ ἀνίδρυση ἐνὸς ἐξέχοντος ἐπισκοπικοῦ ναοῦ μὲ προωθημένες τεχνικὲς προδιαγραφές.

Καταλήγοντας, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ δημιουργὸς τῆς βασιλικῆς Β ἐμπνεύστηκε ἕνα σχέδιο ἐναρμονισμένο στὶς ἀπαιτήσεις τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ἐφαρμόζοντας ταυτόχρονα τὶς οἰκοδομικὲς ἐκεῖνες μεθόδους ποὺ εἶχαν εὐρεία ἀπὴρχηση στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Μέσα ἀπὸ τὸ νέο αὐτὸ πρί-

35. Βλ. σημ. 25.

36. Lemerle, *Phillippes*, σ. 455-460.

σμα γίνονται κατανοητές πολλές από τις ιδιομορφίες αλλά και τὰ προτερήματα τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων, τῆς ἀρχαιότερης τρουλαίας βασιλικῆς μεταβατικῆς τύπου ποῦ ἰδρύθηκε στίς δυτικῆς ἐπαρχίης τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

RÉSUMÉ

La basilique B de Philippes dans le cadre de l'architecture justinienne, par Georges Véléniis.

Des questions spécifiques qui concernent la représentation graphique plus précise de la basilique B de Philippes, sont ici réexaminées, tandis que sont abordées des questions relatives aux phases de la construction, d'une part, et aux inscriptions architecturales, d'autre part. Il est également traité du rapport entre le monument en question et d'autres ouvrages majeurs du 6e siècle. A partir de données nonexploitées, jusqu'à ce jour, il découle que les stylobates de la nef centrale aboutissaient à des colonnes jumelles. En ce qui concerne les parties intermédiaires des colonnades, il est proposé de les représenter comme étant composées de deux ou, tout au plus, trois colonnes. Quant au mode de couverture du bâtiment, la présence d'une coupole couvrant la nef centrale est considérée comme beaucoup plus probable, de même que celle d'une voûte en croisée ou d'une voûte en calotte basse plus simple recouvrant la partie centrale du Sanctuaire. A la fin, la question est abordée concernant la mise en œuvre dans la composition de l'œuvre architecturale d'une inscription hexagonale, s'appuyant sur les proportions observées dans les espaces principaux de la basilique B de Philippes. Le monument est considéré comme étant un ouvrage aux intentions ambitieuses où se combine le savoir-faire avancé de la Capitale aux éléments typologiques traditionnels de l'architecture ecclésiastique de l'Illyricum.